

УДК 378.14:371.113

АЗЕРБАЙДЖАНСЬКИЙ ЕТНОС: ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ СУТНІСНИХ АТРИБУТІВ

Фаріз Тейюб Огли Велієв

Запорізький національний університет,
факультет соціології та управління,
кафедра філософії
вул. Дніпровська, 33, 69600, м. Запоріжжя, Україна

У статті виявлено та розглянуто основні атрибути азербайджанського етносу: історію становлення етносу, мову, світоглядні орієнтації, державність, культуру. Дається характеристика впливу сасанидського, арабського й огузького завоювань, а також перебування в складі Російської імперії та СРСР на формування специфіки азербайджанського етносу в різних сферах його соціального буття. Визначаються основні напрями подальшого розвитку азербайджанського соціуму.

Ключові слова: азербайджанський етнос, атрибути, світоглядні орієнтації, культура, розвиток, суспільство.

Будь-яка спільнота прагне осмислити свою ідентичність, сутнісні характеристики свого соціального буття й особливості історичного розвитку. Сучасне геополітичне переформатування та змістове збагачення національної свідомості *актуалізувало* увагу до проблеми визначення специфіки певних етносів, їх відмінності від інших етнічних груп. Що стосується *стану наукового опрацювання*, то певний доробок у дослідженні зазначеної теми мають такі фахівці, як С. Касумова [1], Я. Махмудов [2], Ш. Нагдалієва [3], В. Омаров [4] та інші. Зміни в розстановці сил та у впливових інтенціях соціальних суб'єктів у кавказькому регіоні зумовили інтерес до активності та світоглядних настанов його етносів, їхніх глобальних і регіональних претензій і стратегій розвитку. Тому слушним є з'ясування підходів до розуміння сутнісних атрибутів азербайджанського етносу, що і є метою статті.

Культура дослідження передбачає визначення категоріального кола наукового пошуку. Поняття «*етнос*» слушно тлумачити як колективну форму існування людей, об'єднаних мовою, світоглядними орієнтаціями, менталітетом, об'єктами поклоніння, традиціями, певним господарським комплексом виробництва засобів до життя, територією, культурою – матеріальною й духовною, однаковою ідентифікацією, стилем публічного і приватного життя, зовнішнім виглядом тощо. За змістом поняття «*етнос*» відрізняється від поняття «*нація*», яке розглядається «як політична спільнота громадян певної держави» [5, с. 133]. Щодо стосується поняття «*атрибут*», то слушним є його тлумачення як необхідної, істотної, невід'ємної властивості предмета або явища, яка відрізняється від минулих, випадкових його станів і характеристик.

Дослідження атрибутів, сутнісних рис азербайджанського етносу треба передусім починати з *історії* – від тлумачення часу й місця його появи на історичній арені та походження назви. Зазначимо, що більшість фахівців пов'язує назву Азербайджана з видозміненою назвою провінції стародавнього Ірану – Атропатена (або Атурпаткан). Саме від назви «Атурпаткан» через середньоперське «Адербадган» (перс. Āzarābādagān) і походить сучасна назва «Азербайджан». Також і назва Атропатена арабською вимовлялася як Азербайджан. У багатовіковій складній історії Азербайджану (початок – приблизно

IV століття до нашої ери) виокремлюють на початковому історичному етапі Північний (Арран) і Південний (Північний Схід Ірану) Азербайджан, у яких етногенетичні процеси мали різні темпи, змістове наповнення й спрямованість і які не були спочатку інтегровані між собою. «Південний Азербайджан – Адурбадаган – був набагато раніше і глибше втягнутий у сферу політичного, економічного й культурного впливу Ірану та іраномовного світу, який справив значний вплив на особливості формування антропологічного типу його населення» [6, с. 226]. На відміну від Південного, Північний Азербайджан – Албанія (Арран) – у своєму розвитку довгий час зберігав кавказьку етнічну, антропологічну й мовну традиції. На двох частинах історичної території Азербайджану на початковому етапі існували дві різні за мовою етнічні спільності – азерійська – в Адурбадагані, албанська (удиномовна) – в Албанії (Аррані). Уважається, що формування азербайджанського етносу на території Східного Закавказзя й Північно-Західного Ірану завершилося в основному наприкінці XV століття

Важливим атрибутом етнічного угруповання також є мова. Азербайджанський етнос має власну мову, розвиток якої відбиває історичні перипетії становлення етносу. Так, лексика азербайджанської мови складається з великої кількості іранських та арабських слів, а фонетика зазнала значного впливу перської мови. Азербайджанська мова – одна зі старописемних тюркських мов. До XIX століття азербайджанська мова була відома під різними лінгвонімами (татарська мова, тюркська мова), а сучасна літературна азербайджанська мова склалася на базі бакинського й шемахінського діалектів. Зазначимо, що протягом XX століття азербайджанська писемність змінювалася чотири рази. І зараз в Азербайджані під час написання азербайджанською мовою використовується латиниця, в Ірані – арабіця та кирилиця – в Дагестані (Росії). Азербайджанська мова поширена також у повсякденній соціальній практиці в місцях компактного проживання азербайджанців у багатьох країнах світу. Вона є державною мовою Азербайджану. Сьогодні загальне число мовців азербайджанською в світі – близько 25–30 млн чоловік [7]. Під «натиском» глобалізації прийшло розуміння того, що саме кожна з етнокультур містить, зберігає і передає новим поколінням носіїв рідної національної мови всі потаємні смисли та значення вербальних і знакових систем, у яких навічно відображено образ національної душі, розкрита цивілізаційна еволюція самого етносу і його морально-духовні й конфесійні цінності, стереотипи, досвід, мудрість. Саме в мові розроблена й імпліцитно виражена національна програма облаштування свого світу і життя [8].

Особливості *світоглядних орієнтацій* також є сутнісним атрибутом будь-якого етносу. Світоглядні настанови азербайджанців в історичному ракурсі змінювалися, і це зумовлено як відокремленим існуванням деякий час Південного та Північного Азербайджану, так і їх сасанидським, арабським та огузьким завоюваннями. Так, у Північному Азербайджані на початок I тисячоліття, в епоху існування там державного утворення Албанія, розповсюдженим було християнство. Водночас у Південному Азербайджані – в Адурбадагані – державною релігією віддавна був зороастризм – державна релігія Ірану того часу. Коли в другій половині VII столітті дві території, населені азербайджанцями, були завойовані арабами, то, завдяки ісламу і єдиним органам влади арабського халіфату, посилилася тенденція більш тісного зближення двох частин Азербайджану в рамках єдиного (хоча й нетривалого в політичному та економічному сенсах) державного утворення й поступового стирання етнокультурних і мовних відмінностей [9, с. 226]. Із тих часів домінуючою у світоглядній картині азербайджанців стає релігійна (ісламська) складова. Це зумовило використання азербайджанцями терміна «мусульмани» як назви їхнього етносу майже до 30-х років XX століття. Це свідчило, що на той час в азербайджанців релігійна самосвідо-

мість часом затуляла етнічну. Письменник і філософ Мірза Фаталі Ахундов (1812–1878) у зверненнях до азербайджанців використовував найменування «кавказці», «мусульмани», «татари» [10, с. 72–73]. Н. Наріманов (1870–1925), азербайджанський письменник, видатний громадський і політичний діяч, навпаки, до кінця свого життя називав себе тюрком [11, с. 34–35]. На формування світоглядних настанов азербайджанців вплинуло перебування у складі Російської імперії та СРСР. Дійсно, «на азербайджанську ментальність нашаровується ще й пласт радянської ідеології, що природно відбилося й на азербайджанському мистецтві цього періоду, покликаною бути «нейтральним» та обходити «гострі кути». Однак ніякі заборони й обмеження не в силах зупинити творчий імпульс, підживлений архетипами [12, с. 100]. Більшість сучасних віруючих азербайджанців є мусульманами-шиїтами (джафаритський мазхаб). Так, майже з 10 млн населення Азербайджану мусульмани становлять 96,9%, християни – 3%, інші – 0,1% [13]. Але релігійна належність є більш номінальною в Азербайджані, і відсотки фактично практикуючих прихильників ісламу значно нижчі. Уважається, що релігія сприяє підтримці стабільності в суспільстві, а також розвитку культурних традицій, стоїть за традиційні моральні орієнтири, норми і цінності в повсякденній поведінці людей [14]. Візит Папи Римського Франциска у 2016 році до Баку засвідчив існування безконфліктних, добрих стосунків між католицькою, мусульманською, православною та іудейською громадами Азербайджану. На становлення самосвідомості азербайджанців довгий час впливало коливання між уммою та міллетом. Поняття «умма» характеризує релігійну спільноту й відбиває колективну свідомість віруючих усього ісламського світу. На відміну від умми, поняття «міллет» характеризує спільноту, яка об'єднує людей спільною мовою, культурою, територією, історією й релігією, але при цьому остання виступає в якості лише однієї зі складових міллет [15]. У самоідентифікації сучасних азербайджанців домінує розуміння їхнього етносу як міллет. У період правління сталінської влади зміст групової ідентифікації азербайджанців було значною мірою очищено від тюркської й ісламістської спадщини, але вона все одно наявна в менталітеті азербайджанців і впливає дотепер на їхні світоглядні орієнтації. Варто зазначити посилення впливу «нових медіа» (різні види електронних ЗМІ, блоги, форуми, інтернет-портали, соціальні мережі тощо) на формування світоглядних настанов азербайджанців і все більше використання ними новітніх комунікаційних технологій.

Важливим атрибутом азербайджанського етносу є його *культура*, яка має на сучасному етапі тюркський, ісламський і глобалістський пласти. Глобалістський вплив на культуру азербайджанського етносу відбувається не тільки на сучасному етапі. Зсув світових центрів зі Сходу на Захід відбувся в період з 1250 по 1450 років, і нова європейська капіталістична система виникла на периферії наявної тоді східної системи. У цьому ракурсі орієнталізм як метод вивчення становлення азербайджанської культури протистоїть європоцентризму й акцентує увагу на необхідності урахування нелінійного поліцентризму історичного розвитку культури, пов'язаного з періодичними зміщеннями цивілізаційних «центрів» світової динаміки. Азербайджан – не тільки географічний, а й культурний міст між Сходом і Заходом. Під впливом різноманітних історичних систем створена самобутня азербайджанська культура: фольклор, література, музика, образотворче мистецтво. Перехід від перської до російської, потім до європейської, а на сучасному етапі – до світової культурної традиції збагатив культурний доробок азербайджанців і сприяв появі у форматі національної культури таких видів, як опера, балет, джаз. Світової слави набув такий феномен азербайджанської культури, як мугаб-джаз, що базується на імпровізаційній міській музиці. Знаними з давніх часів є вироби народних майстрів, що розвивали такі традиційні промисли, як килимарство, ковальство, обробка дерева, каменю й золота. Населення

сучасного Азербайджана має такий етнічний склад: азербайджанці – 91,6%, лезгинці – 2%, росіяни – 1,3%, вірмени – 1,3%, талиші – 1,3%, інші – 2,4% [16]. Кожна мала етнічна група в Азербайджані має свою етнокультуру, елементи якої гармонічно поєднуються з іншими етнокультурами. Азербайджан має багатий досвід міжкультурного спілкування. Політика мультикультуралізму є мейнстрімом у розвитку соціального простору країни. Азербайджанський мультикультуралізм має й таку назву, як «азербайджанство». В основі «азербайджанства» лежать традиції рівності, толерантності, гуманізму, милосердя. Теорія «азербайджанства», відводячи етнічності другу роль, на перше місце виводить національну азербайджанську свідомість. Ідеологія «азербайджанства» тим самим сприяє налагодженню міжнаціональних відносин, формуванню громадянського суспільства, підвищує самооцінку малих народів і сприяє рівності всіх народів держави без винятку [17].

Сутнісним атрибутом азербайджанського етносу є *державність*, яка пройшла у своєму розвитку декілька етапів. Багатовіковий розвиток розпорочених азербайджанських територій у різноманітних державних форматах у XX столітті завершився створенням незалежної держави – Республіки Азербайджан (18 жовтня 1991 року). Тому можна вважати, що створення держави й визначення світовою спільнотою певного ареалу як території Азербайджану є одним із сутнісних атрибутів азербайджанського етносу. Зазначимо, що соціально-економічна могутність держави виявляється в здатності виробляти або купувати все необхідне для задоволення потреб населення, її продукція конкурентоспроможна як на внутрішньому, так і на зовнішньому ринку. У сучасному світі економічна сила держави визначається кількістю й видом продукції, яка через свою високу конкурентоспроможність експортується на світовий ринок. Економічна сила держави забезпечує гідний рівень соціального становища власного народу, оцінює забезпеченість жителів харчуванням, одягом, житлом, зберігаючи при цьому високу платоспроможність власного населення. Подальший розвиток азербайджанського етносу базується на зміцненні держави та надбанні нею здатності робити все більш значущий внесок у міжнародну спільноту. Це передбачає посилення фінансових та економічних можливостей Азербайджану, які останні роки розвивалися виключно за рахунок нафтового сектору, частка якого в експорті країни становить 96,8% [18].

На сучасному етапі азербайджанський етнос прагне до більш безпечного, стабільного майбутнього. За останні десятиліття Азербайджан досяг великих і всебічних результатів у політичній, економічній, торговельній, інвестиційній, культурній і гуманітарній сферах. Країна посіла гідне місце в міжнародному співтоваристві, стала одним із важливих гравців на світовій арені, відіграє значиму роль у зміцненні миру на регіональному та міжнародному рівнях. Багато країн уже визнають Азербайджан як важливу країну Південного Кавказу і Євразії, як одного з лідерів тюркського світу. Соціально ефективним є розвиток державних ресурсів, здійснення великомасштабних державних проєктів, створення нових робочих місць, підвищення рівня життя громадян. Так, в Азербайджані у 2017 році ВВП на 1 людину за рік дорівнював 17 400 доларів США. Для порівняння цей показник в Україні становить – 8 700\$, в Грузії – 10 600\$ [19]. Азербайджан домогся певного прогресу в проведенні ринкових економічних реформ, але є перешкоди для довгострокового зростання азербайджанського суспільства. Це – структурна економічна неефективність, особливо в неенергетичних секторах; нестача іноземних інвестицій у неенергетичний сектор економіки країни. Науково-технічні можливості Азербайджану ще не використовуються повною мірою, бо приватний сектор у розвитку науково-технічного потенціалу країни майже не бере участі, а державне фінансування науки ще недостатнє для створення технологій світового рівня. Хоча торгівля з іншими колишніми радянськими республіками залишається

важливою для країни, Азербайджан розширив торгівлю з Туреччиною і Європою та шукає нові ринки для експорту нафти й газу та продукції сільськогосподарського сектору. Довгострокові перспективи розвитку країни залежать від світових цін на нафту, здатності Азербайджану впроваджувати нові експортні маршрути для зростаючого видобутку газу і покращувати бізнес-середовище й диверсифікувати економіку. Стратегічна дорожня карта розвитку країни визначає в якості ключових сфер розвиток неенергетичного сегменту економіки, сільського господарства, логістики й туризму. Ставляться цілі подальшої модернізації країни та підвищення її конкурентоспроможності в умовах розгортання глобалізаційних процесів у сучасному світі. Модернізація сучасного суспільства передбачає розробку насамперед ринкової господарської системи й водночас формату суспільного (економічного, соціального та політичного) розвитку, що виступають для азербайджанської держави в якості моделі й мети розвитку. Підґрунтям суспільного просування на сучасному етапі для азербайджанського етносу є інноваційний формат технологічного розвитку суспільства. Це передбачає розроблення та впровадження новітніх енергетичних, інформаційних і медичних технологій, розвиток космічних і телекомунікаційних систем, радикальне підвищення енергоефективності. Важливим питанням, що знаходиться в корені національної ідеї азербайджанського етносу на сучасному етапі, є досягнення територіальної цілісності країни, ліквідація окупації, забезпечення безпеки Азербайджану. Азербайджан є транзитною державою, яка власні енергетичні ресурси й ресурси Центральної Азії доставляє в Європу. У сучасному світі поступово зростають загрози та виклики, посилюється невизначеність і турбулентність. Азербайджан страждає від етнічного сепаратизму, зовнішнього вторгнення, насильницького екстремізму й тероризму.

Отже, розглянувши проблему атрибутів азербайджанського етносу, зазначимо таке. Азербайджанський етнос – це колективна форма соціального буття азербайджанців, об'єднаних мовою, світоглядними орієнтаціями, менталітетом, традиціями, об'єктами поклоніння, певним державним оформленням і господарським комплексом, територією, культурою, однаковою ідентифікацією, стилем публічного і приватного життя, зовнішнім виглядом. Становлення азербайджанського етносу відбувалося під впливом перської, арабської, тюркської, російської, європейської традиції та процесів глобалізації. Передумовою повноцінного розвитку етносу є соціально-ефективна державність. Азербайджан прагне через модернізацію державного механізму й активізацію громадянського суспільства дати відповідь на виклики сучасності та забезпечити азербайджанський етнос умовами повноцінного соціального буття.

Список використаної літератури

1. Касумова С.Ф.К. Ментальность азербайджанского народа и ее отражение в культуре и искусстве. *International Scientific Review*. 2016. № 11. С. 98–100.
2. Махмудов Я.М.О. Азербайджанцы: взгляд на этнополитическую историю. *Современная научная мысль*. 2017. № 1. С. 7–17.
3. Нагдалиева Ш.А.К. Азербайджанская модель мультикультурализма в межкультурной коммуникации: проблемы и решения. *Философская мысль*. 2017. № 10. С. 83–98.
4. Омаров В. Традиционные и новые моральные ценности азербайджанского общества. *Актуальні проблеми філософії та соціології*. 2016. № 12. С. 86–89.
5. Сафаров Р.Ф. Вопросы азербайджанской идентичности: между мусульманской уммой и нацией. *Ислам в современном мире*. 2015. Т. 11. № 3. С. 133–142.
6. История Азербайджана с древнейших времен до начала XX в. / под ред. чл.-корр. АН Азербайджана Игара Алиева. Баку: Элм, 1995. 432 с.

7. Азербайджанский язык. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki>.
8. Козырева М.К. Исламский мир в лингвокультурной картине мира. Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия «Гуманитарные науки». 2016. Т. 32. № 28 (240). С. 48–63.
9. История Азербайджана с древнейших времен до начала XX в. / под ред. чл.-корр. АН Азербайджана Игара Алиева. Баку: Элм, 1995. 432 с.
10. Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Изд-во АН Азербайджанской ССР, 1960. С. 72–73.
11. Шнирельман В.А. Войны памяти: мифы, идентичность и политика в Закавказье / рецензент: Л.Б. Алаев. Москва: Академкнига, 2003. 592 с. С. 34–35.
12. Касумова С.Ф.К. Ментальность азербайджанского народа и ее отражение в культуре и искусстве. International Scientific Review. 2016. № 11. С. 98–100.
13. The World Factbook. Azerbaijan. URL: <http://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-actbook/geos/aj.htm>.
14. Нагдалиева Ш.А.К. Азербайджанская модель мультикультурализма в межкультурной коммуникации: проблемы и решения. Философская мысль. 2017. № 10. С. 83–98.
15. Сафаров Р.Ф. Вопросы азербайджанской идентичности: между мусульманской уммой и нацией. Ислам в современном мире. 2015. Т. 11. № 3. С. 133–142.
16. The World Factbook. Azerbaijan. URL: <http://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-actbook/geos/aj.htm>.
17. Нагдалиева Ш.А.К. Азербайджанская модель мультикультурализма в межкультурной коммуникации: проблемы и решения. Философская мысль. 2017. № 10. С. 83–98.
18. Алиев А.Б. Методология расчета индекса комплексной национальной силы на примере Азербайджанской Республики. Финансы. Экономика. Стратегия. 2017. № 7 (32). С. 15–24.
19. The World Factbook. Azerbaijan. URL: <http://www.cia.gov/library/publications/resources/the-world-actbook/geos/aj.htm>.

AZERBAIJAN ETHNOS: APPROACHES TO UNDERSTANDING OF ESSENTIAL ATTRIBUTES

Fariz Teyub Ogly Veliyev

*Zaporizhzhya National University
Faculty of Sociology and Administration
Department of Philosophy
Dniprovska str., 33, 69600, Zaporizhzhia, Ukraine*

The article analyzes the problem of the main attributes of the Azerbaijani ethnos – the history of the formation of the ethnos, language, worldview orientations, statehood, culture. A categorical series of research is defined – ethnos, nation, attributes, world view, religion, culture. The complicated, ambiguously interpreted process of formation of the Azerbaijani ethnos is underlined. The characteristics of the influence of the Sasanian, Arab and Oguz conquests on Azerbaijanis, as well as the analysis of the influence of staying in the Russian Empire and the USSR on the formation of the world outlook of the Azerbaijani ethnos in various spheres of its social life are given. It is noted that one of the traditional components of the worldview of Azerbaijanis is Islam (Shi'ism of the Jafarite madhhab). It points to the growing role of Azerbaijan in the global and regional arena.

Key words: Azerbaijani ethnic group, attributes, ideological orientations, development, society.